

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A HUN-REN BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2025 | 2.
LXVII. ÉVFOLYAM SZÁM

TŐKEFELHALMOZÁS MAGYARORSZÁGON
A KÉSEI RENDISÉG IDEJÉN, 1700–1848
Szijártó M. István, Somorjai Szabolcs, Schramek László
és Nagy János írásai

Fóti Miklós
Népességcsere és migráció Bács és Bodrog vármegyékben
a 16. században

Törő László Dávid
Osztrák–magyar szellemtörténeti diskurzusok és tanulságaik
Dagobert Frey és Angyal Endre

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN
felelős szerkesztő

FÓNAGY ZOLTÁN, NEUMANN TIBOR, OBORNI TERÉZ, ZAHORÁN CSABA
rovatvezetők

DETRE ANDRÁS
szerkesztőségi munkatárs

E számunk vendégszerkesztője
SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN

Szerkesztőbizottság

MOLNÁR ANTAL
elnök

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR, FODOR PÁL,
GLATZ FERENC, BRANKO OSTAJMER, PÁLFFY GÉZA, PÓK ATTILA,
SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZAKÁLY SÁNDOR, SZÁSZ ZOLTÁN,
VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája:
tortenelmiszemle@abtk.hu

*Kérjük szerzőinket, hogy kézirataikat
a közlési szabályzatnak megfelelően készítsék el,
amely honlapunkon érhető el:
<http://www.tti.abtk.hu/kiadvanyok/folyoiratok/tortenelmi-szemle.html>*

A 2025-ös évfolyam megjelentetését
a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja

Nemzeti
Kulturális
Alap

ISSN 0040-9634

TARTALOMJEGYZÉK

LXVII. évfolyam, 2025. 2. szám

TŐKEFELHALMOZÁS MAGYARORSZÁGON A KÉSEI RENDISÉG IDEJÉN, 1700–1848

Szijártó M. István A tőkeakkumuláció és a mókusok.
Bevezető megjegyzések 183

Somorjai Szabolcs Az eredeti tőkefelhalmozások történeti
metamorfózisai 189

Schramek László Válhatott-e piaci tényezővé a katonaság
a 18. század első felében Magyarországon? 209

Nagy János A magyar rendek és a kormányzat gazdasági
elképzelései az 1764–1765. évi országgyűlés tárgyalásai és
az 1791-ben kiküldött kereskedelemügyi bizottság példáján 221

TANULMÁNYOK

Fóti Miklós Népeségcsere és migráció Bács és Bodrog vármegyékben
a 16. században 241

Törő László Dávid Osztrák–magyar szellemtörténeti diskurzusok
és tanulságaik. Dagobert Frey és Angyal Endre 283

AZ EREDETI TŐKEFELHALMOZÁSOK TÖRTÉNELMI METAMORFÓZISAI

SOMORJAI SZABOLCS

HISTORICAL METAMORPHOSES OF ORIGINAL CAPITAL ACCUMULATIONS

The paper first reviews some Hungarian historical works on original capital accumulation from the last 140 years, showing how the approach to the subject has changed since the end of the 19th century, and then suggests further research aspects for the study of original capital accumulation through two sub-themes, lending and entrepreneurship.

Keywords: original capital accumulation, expropriation, exploitation, lending, innovation, entrepreneur

A magyar történetírásban az eredeti tőkefelhalmozás értékelése lényegében mindig hasonló volt. A jelenből visszatekintve, összehasonlítva más államok teljesítményével, egyértelmű kudarcként értékelték, és a megint más összehasonlításokból kiolvasott lemaradás egyik okaként és egyben bizonyítékként értelmezték. Azok az utak azonban, amelyeken eljutottak a válaszig, tehát a részletek, közel sem voltak azonosak, sőt néha még a válasz, azaz a végállomás, ahova megérkeztek, sem volt pontosan ugyanaz. A következőkben néhány magyar történész vonatkozó műveit mutatom be az elmúlt közel másfél száz évből azzal a céllal, hogy láthatóvá váljanak az eltérő részletek, igazolva a címben többes számban szereplő „tőkefelhalmozások” létjogosultságát, illetve hogy ezt követően reményeim szerint rámutathassak néhány olyan irányra, amelyben a téma kutatásában tovább lehetne haladni.

A szövegek válogatása vállaltan szelektív. Egyrészt nem könnyű megállapítani, mikor is kezdődött Magyarországon az eredeti tőkefelhalmozás. Elfogadható érvek szólnak amellett, hogy már a középkori felhalmozást is érdemes figyelembe venni, miként plauzibilis az a meglátás is, hogy a felhalmozás akkor is folytatódott, amikor a kapitalizmus már jól érzékelhető dominanciára tett szert.¹ Mivel arra itt nincs mód, hogy a különböző korszak-

Somorjai Szabolcs, főlevéltáros, Budapest Főváros Levéltára, IV. Iratőrző főosztály.

- 1 Mindössze két példa a két korszakból: egy a középkortól tartó folyamatos építkezés ötletdús bemutatásához, amelynek a kapitalizmus az egyik eredménye, illetve a felhalmozás egészen más értelmezését kínálja

kok felhalmozásának teljes magyar historiográfiáját felvázoljam, inkább csak azokra a szövegekre koncentrálok a következőkben, amelyek kifejezetten az eredeti tőkefelhalmozás problematikáját járták körbe, vagyis a magyarországi kapitalizmushoz közvetlenül elvezető megtakarítások kérdéseivel foglalkoztak. A 18. és a 19. század első felére fókuszáló munkák közül emelem ki az olvasatomban legfontosabbakat. Az áttekintést követően két, kapcsolódó altémához fűzök kiegészítéseket és észrevételeket.

Arra a kérdésre, hogy vajon a társadalom által megtakarított és a kapitalizmus megindulásához szükséges vagyonszorzat milyen általános szabályok szerint jöhet létre, nem történészek kérdeztek rá. A gépészmérnökből magát a legeredetibb 20. századi magyar közgazdászok egyikévé átképző Jánossy Ferenc egyszerű, ám leleményes matematikai megközelítéssel vágott bele a tőkefelhalmozás értelmezésébe: az 1979-es év „tőkemennyiségét” vette alapul, amelyet a bér munkások számának feleltetett meg.² Megfigyelése alapján a munkáslétszám 15 évente duplázódott meg, vagyis a tőke évente 5%-kal gyarapodott, azaz kerekítve 50 év alatt a tíz-, 100 év alatt a százszorosára nőhetett – volna. Kalkulációja alapján a jelenből visszamenve valamikor a 17. században találta meg a tőkés felhalmozás lehetséges kezdetét. Konklúziója szerint elegendő lett volna ekkor egy-két falunyi, már az iparban dolgozó munkáskéz, plusz körülbelül 300 év folytonosság, illetve a termelés eredményének újra és újra visszaforgatása ahhoz, hogy elindulhasson a felhalmozás folyamata, és végül eljussanak a 20. századi tőkemennyiséghez.³

Természetesen ez egy erősen leegyszerűsített modell, Jánossy is csak bevezetésnek szánta: a felhalmozás ennél jóval összetettebb folyamat. A kockás papíron elvégzett egyszerű számítás értelmét az adja, hogy ennek alapján az „eredeti tőke”, amely a kapitalizmus motorjának berúgásához szükségeltetett, kis túlzással bárkinek, de legalábbis sokaknak ott lapulhatott az erszényében, és minden bizonnyal hasznosult is. A kérdés tehát sokkal inkább az, hogy miért lassult le a folyamat, miért nem növekedtek a felhalmozott megtakarítások olyan intenzitással, hogy abból jóval korábban megszülessen, mondjuk, a *Gründerzeit*. (Húzzuk alá, hogy az is van annyira komplex jelenség, hogy egyetlen tényezővel, esetünkben a tőkefelhalmozással nem lehetséges megmagyarázni.) Nem véletlen hát, hogy azok a történészek, akik a téma iránt érdeklődtek, miközben a felhalmozás elméleti kereteivel kevésbé foglalkoztak, leginkább a felhalmozás sebességére figyeltek, pontosabban az ezt lassító tényezőket igyekeztek számba venni.

Az eddigiek alapján már kitalálható, hogy az eredeti tőkefelhalmozást a kapitalizmus előtti korszakokban érdemes keresni. Jánossyt idézve „[A] kapitalizmusban kizárólag a már működő tőkék jövedelmezte profitot lehet akkumulálni, azaz a tőke megléte feltétele saját növekedésének. A folyamat elvileg sem indulhat a nulláról, szükségszerű, hogy megelőzze egy másik, természetében különböző folyamat... ez volna az eredeti tőkefelhalmo-

(Hajnal István: *Az újkor története*. Bp., 1988. [Az Akadémia Kiadó Reprint Sorozata]), a dualizmus kori felhalmozás számszerűsítéséhez pedig például Berend T. Iván – Ránki György: *Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon 1867–1914. Történelmi Szemle* 9 (1966) 187–203.

2 Ennek okát nem részletezte, de nagy valószínűséggel azért tett így, mert a jelen és a távolabbi múlt értékmérő és gazdasági kontextusa annyira eltérő, hogy a munkások száma bizonyult a leginkább „konvertibilisnek”.

3 Jánossy Ferenc: *Az akkumulációs lavina megindulása*. Bp., 1979. (Gyorsuló Idő) 8–10.

zás.”⁴ Csakhogy adódott egy elméleti ellentmondás, amit valamiképpen fel kellett oldani. A „természetében különböző folyamat”, azaz a tőkefelhalmozás ugyanis egy feudális rendszerben, amit a rá következőhöz képest statikusnak, azaz többé-kevésbé mozdulatlanak tartottak, magától nem fog megtörténni, éppen a rendszer statikus mivolta miatt. Vagyis az állóvíznek ítélt megelőző kontextusban meg kellett találni a dinamikus áramlatokat. Ezt tette meg Karl Marx, akinek a meglátása szerint a jobbágyság és a céhrendszer megszüntetése volt az a folyamat, ami megalapozta a tőkefelhalmozást és a kapitalizmust, ennek lett a következménye a valamikori jobbágyok és kézművesek munkaerejének más formában történő eladása, miközben átrendeződött a hatalom is, a kard lovagjait kiszorították az ipar lovagjai. Az eredeti tőkefelhalmozás gyökere a kizsákmányolás teóriája szerint nem más, mint „a termelőnek és a termelési eszközöknek történelmi elválasztási folyamata”.⁵ Ez indukálta, hogy az addigi rendszerben létrejöhettek olyan korábban nem létező nagyságú vagyonok, amelyeket egy gyökeresen különböző rendszer létrehozásához tudtak felhasználni: az eredeti tőkefelhalmozás a transzformációhoz szükséges kezdőtőkét biztosította, miközben a társadalom átalakulása éppen a jobbágyság jog- és vagyonvesztése miatt már korábban megkezdődött. Legalábbis Marx teóriája szerint.

A kérdés jelentőségét és alapvető voltát mutatja az is, hogy Adam Smith is írt róla, jóval Marx előtt, aki a folyamatot *previous accumulation*-nak nevezte. Szorgalmas munkálkodók teljesítményeként értékelte, egy alapvetően békés folyamatról beszélve, amely során a felhalmozók és nem felhalmozók közti különbség, ha nem is kizárólag, de sok tekintetben a termelékenységen és a takarékoságon múlik.⁶

Marx a saját, eredeti tőkefelhalmozásról szóló teóriája kapcsán a Smith-féle változat kevésbé barátságos történetét is megírta. Vitriolos stílusával unalmas mesének titulálta a skót közgazdához hasonló leírásokat a felhalmozásról, amelyek csak arra jók, hogy a munkások és tőkések gyökeresen különböző vagyoni és társadalmi helyzetét, tehát a tulajdon védelmét ideológiailag aládúcolják. „A szelíd politikai gazdaságtanban kezdettől az idill uralkodott. Jog és »munka« volt kezdettől a meggazdagodás egyetlen eszköze, természetesen mindig »ez év« kivételével. Valójában az eredeti felhalmozás módszerei mindennek nevezhetők, csak nem idillieknek.” Véletlenül sem békés úton jött létre, hanem „hódítás, leigázás, rablógyilkosság, egyszóval az erőszak játssza a főszerepet”.⁷ Ahogy arról már volt szó, az egészen „alapzata a mezőgazdasági termelőnek, a parasztnak a kisajtítása, a földtől való megfosztása”.⁸

Ez a jelenség többféle variációban is lezajlott, és a klasszikus változatot Marx Angliában találta meg. A 16. században meginduló, a reformáció térhódításával, a régi egyházi birtokok felszámolásával, a bekerítésekkel, illetve az érintett földeken korábban dolgozók proletársorba kényszerítésével lezajló folyamatot, a munkanélkülieket és a csavargókat

4 Jánossy: *Az akkumulációs lavina megindulása*, 7.

5 Karl Marx: *A tőke*. I–III. [Ford. Nagy Tamás – Rudas László.] Bp., 1967. [4. kiad.] I. 668–670.

6 Adam Smith: *Vizsgálat a nemzetek jólétének természetéről és okairól*. I–II. [Ford. Éber Ernő.] Bp., 2011. [2. kiad.] I. 356–377.

7 Marx: *A tőke*, I. 669.

8 Uo. I. 670.

üldöző törvényekkel egyetemben alapvetőnek ítélte.⁹ Éppen azért is adta neki az *ursprüngliche Akkumulation* nevet –nem pedig a Smith által használt *previous accumulation* német megfelelőjét –, mert ez a folyamat lett az eredettörténete a kapitalizmus egészéről megalkotott marxi kritikának.¹⁰

A statikus-dinamikus problémát nem csak Marx vette észre, de kétségkívül ő foglalkozott vele érdemben először. A kiindulópontként használt Jánossy-féle számítás nem szól arról, rövidsége miatt nem is szólhat, hogy a felhalmozás miként ment végbe. Ezt Jánossy a kötetének további részében megrajzolt, a feudális gazdaság működését bemutató keringési körök útján magyarázta el, csakúgy mint tette azt évszázadokkal korábban Richard Cantillon vagy François Quesnay. Hozzájuk képest azonban a kezdeti folyamatábrát gazdasági és technikai szempontok alapján többször is kibővítette. Tette ezt azért, mert ő, a reformkoriakkal ellentétben a tőkehiányt mint magyarázó tényezőt kizárta, ahogyan kizárta Marx elképzelését is, vélhetően azon töprengés során, amelyet Rosa Luxemburnak a bővített újratermelésről írott kritikája¹¹ indított el benne.¹² Jánossynál nem a szükséges munkaerő, vagyis a bér munkások hiánya okozta a kapitalizmus késlekedését, hanem az egyik magyarázatot a kapitalizmust megelőző korszak szűk piaci lehetőségei, leginkább a kínálat alacsony szintje jelentette. Amint aztán a *Verlag* – valamikori nevén a kiadási és felvásárlási – rendszer áttöri a céhes korlátokat, a kínálat megteremtí a maga keresletét is, valahogy úgy, ahogy azt a Jean-Baptiste Say francia közgazdásról elnevezett törvény is megfogalmazza.

A kizsákmányolásra épülő tőkefelhalmozást nem mindenki fogadta el igaznak, vagy legalábbis közel sem tartotta annyira jelentősnek, mint Marx. Jánossy sem erre helyezte a hangsúlyt, habár hivatkozik rá.¹³ Jóval korábban Max Weber is másként képzelte el a dinamizáló erőket, és elvetette a marxi sémát mint mindent megmagyarázó érvet. A német szociológus, történész és közgazdász elméletében közismerten a protestantizmus, a szellem és az ethosz jelenti a kapitalizmus vezérmotívumát, még ha nem is kizárólagosan, inkább csak mint a kapitalizmusnak kedvező tényezők közül kiemelkedve.¹⁴

Joseph Alois Schumpeternek, az osztrák közgazdaságtani iskola talán legtöbbet idézett alakjának a kapitalizmusról szóló fejlődéelmélete szerint sem elegendő a tőkék fel-

9 Marx: *A tőke*, I. 661.

10 Az egy másik történet, hogy miként válik az *ursprünglich* Marx írásának angol fordításában *primitive*-vé. David Harvey szerint az eredeti (vagy primitív) jelző félrevezető, mert a folyamat újra és újra lejátszódhat, sőt le is kell játszódnia, ugyanazon társadalomban is, mert csakis így tudja a kapitalizmus saját magát megújítani. David Harvey: Az „új” imperializmus. Felhalmozás kismémmizés által. *Fordulat* 7 (2009) 79–106.

11 Luxemburg a marxi felhalmozási elmélet gyenge pontját éppen a felhalmozások ismétlődésének gyenge magyarázatában látta, mert Marxszal szemben szerinte csak akkor lehet szó ismétlődésről, ha „kiterjesztik” őket a nem kapitalista civilizációkra: erre vezette vissza az imperializmust is. Találós és axiomatikus meglátása szerint: „[A] tőkefelhalmozás mint történelmi folyamat minden vonatkozásban nem-tőkés rétegekre és formákra van utalva”, amely állítás egyrészt a felhalmozás megismétlődésére utal, de utal arra is, hogy a kezdőpontja valahol a kapitalizmuson „kívül” található akár térben, akár időben. Rosa Luxemburg: *A tőkefelhalmozás. Adalékok az imperializmus gazdasági magyarázatához*. Bp., 1979. 303.

12 Hegedűs B. András – Kozák Gyula – Szabóné Dér Ilona: Életútinterjú Jánossy Ferencsel. *Medvetánc* (1986) 4. sz. – (1987) 1. sz. [Összevont szám] 276.

13 Jánossy: *Az akkumulációs lavina*, 94.

14 Max Weber: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Bp., 2020. (Ars Sociologica) 19–47.

halmozása a gazdasági növekedéshez, mert a fejlődés távolról sem lineáris és szükségszerű folyamat: a megtakarításokból nem fog megteremtődni magától a kapitalizmus. Ő is felismerte azt, amit Marx, hogy egy korábban statikus, tehát nem fejlődőnek tartott rendszer pusztán tőkegyűjtéssel nem válik dinamikussá, az önmagában még kevés.¹⁵ Hogy mit javasolt helyette, arról a maga helyén még lesz szó. Az azonban ennyiből is látható, hogy az eredeti tőkefelhalmozás a teoretikusok szerint korántsem egyenlő csak és kizárólag a konkrét vagyongyűjtéssel – a kapitalizmus kibontakozásához ennél többre volt szükség. Az ellentmondás és a viták a közgazdaság berkein kívül is éreztették hatásukat, de abban vita nem volt, hogy a folyamatnak a kapitalizmus kiteljesedése előtt kellett végbemennie. A labda a problémával eredetileg foglalkozó közgazdászoktól átkerült a történészek területére (is), hiszen az eredeti tőkefelhalmozás fentiek alapján történeti kérdés.

Magyarországon a felhalmozás lassúságával áttételesen már a reformkorban is foglalkoztak: a korban sokakat aggasztó, hitelhiányként definiált hitelezési nehézségek végső soron a felhalmozás problémájára utaltak. Az akkor nagyon is akut kérdést történeti kontextusba jóval később, az egyébként statisztikus Vargha Gyula emelte, aki leginkább a magyar pénzügyek történetét kutatta, de a pénzintézeteket vizsgáló kötetében az előzmények között tárgyalta a felhalmozást. Háttérként az érett dualizmus kori állapotokat vette alapul, felmutatva a nyers és reménytelen előzményeket, amelyekhez képest a jelen (1885 körül) sokkal csillogóbb, de talán némi magyarázatként is tálalva azokat a kortárs problémákra.

„A magyar hitelügy története, épúgy mint a hazai pénzintézeteké, csak a negyvenes évekkel kezdődik, a megelőző korban a szó valódi értelmében vett hitel, az a termékenyítő és erőhatványozó hatalom, mely a modern nemzetek közgazdasági fejlődésében csodákat mível, hazánk határain belül csaknem teljesen ismeretlen volt. Hitel csak ott fejlődhetik, hol a nemzeti szorgalom már előzőleg tőkéket halmozott fel, vagy legalább is megkezdte a tőkegyűjtés processusát, hol a forgalom gyorsasága élénk pezsgésben tartja a közgazdasági erőket s hol czélszerű törvények állnak örül, megvédeni minden káros behatástól a hitel érzékeny növényét. Hazánkban mindez hiányzott. Népünk szegény volt és elmaradott, tőkegyűjtésre sem ösztön, sem alkalom, a forgalom nehéz bilincsekbe verve tespedett, hiteltörvényeink nem voltak, hiányukat még súlyosbította a rossz törvénykezés s egész közgazdaságunk csikorgott az elavult rozsdás intézmények békájában.”¹⁶

A hitelezés hiánya ekképp visszavezethető a felhalmozás vagy Vargha szóhasználatával a tőkegyűjtés elégtelenségére. A továbbiakban részletesebben kibontotta a hátráltató tényezőket, amelyek lehetnek háborús károk, vagyis a török megszállás, vagy a Thököly- és Rákóczi-féle felkelések, amelyek nagy véráldozatuk és az őket követő lassú

15 Madarász Aladár: Bevezető. In: Joseph A. Schumpeter: *A gazdasági fejlődés elmélete*. [Ford. Bauer Tamás.] Bp., 1980. 21–24.

16 *Magyarország pénzintézetei. Visszapillantás hitelviszonyaink fejlődésére és a hazai pénzintézetek négy évtized alatti működésére*. Szerk. Vargha Gyula. Bp., 1885. 1.

regeneráció miatt mind késleltették a tőkefelhalmozást. A külső okok mellett a legfontosabb korlátokat az ország Habsburg Monarchián belüli helyzete, a „főhatalom absolutisticus túlkapásai ellen” védekezni kényszerülő rendi küzdelmek és Bécs kizsákmányoló politikája, nevezetesen a vámrendszer jelentette.¹⁷ Leginkább az utóbbi faktor tehetett arról, hogy nem alakult ki az „iparos- és kereskedő osztály, mely a hitel hatalmát legkorábban felismeri s legkönnyebben tudja érvényesíteni”.¹⁸ A napóleoni háborúk alatt elszabadult infláció, illetve az ezekre válaszul adott devalvációk is akadályozták a felhalmozást. De nagy súllyal esett latba a nem megfelelő intézményi háttér, a bíróságok lassúsága és a váltótörvények hiánya egyaránt, akárcsak az uzsorahitelezés elburjánzása, vagy az ősiség jogának életben tartása.¹⁹ Vargha fontosnak tartotta kitérni a bizalomhiányra is, amelyről például a kereskedői testületek 1802. évi, az országos választmányhoz írott felterjesztésükben panaszkodtak.²⁰

Az egyik legrejtélyesebbnek tűnő akadály kifejtése azonban csak áttételesen kerül szóba Vargha egy másik írásában: ez az idézetben szereplő „ösztön”, illetve annak hiánya. „Schwartner [Schwartner Márton statisztikus, a *Statistik des Königreichs Ungarn* összeállítója – S. Sz.] is főlemlíti, hogy az üzletemberek, ha meggazdagodnak, gyakran nagyon korán felhagynak a productiv munkával, szép csöndesen uzsoráskodnak.”²¹ A klasszikus járadékvadászat elítélése számunkra azért lehet érdekes, mert talán annak ellenében írhatta Vargha a korábbi felsorolásában az ösztönt; de sajnos nem konkretizált, így könnyen lehet, hogy ez inkább csak utólagos belemagyarázás, ha ennek fényében értelmezzük a szövegét. Azt azonban érdemes megjegyezni, hogy az indokok között megjelent egy történetinek kevésbé nevezhető szempont is.

A nehézségeken túl látszott a fény is az alagút végén, mert Vargha három pozitívumot is talált, amelyek segíthették a felhalmozást és alátámaszthatták lassú, de mégis folyamatos jelenlétét. Az egyik a francia háborúk során felállított kontinentális zárlat, amely Magyarország számára sok előnnyel járt, bár túl rövid ideig tartott ahhoz, hogy hosszabb távon is maradandó hatása legyen. A kereskedelemre hasonlóan ösztönző hatással járt a vámrendszer átalakítása az 1820-as években. Végezetül a Magyar Kamara hitelfőpénztárának 1774-es megnyitását is ebbe a körbe sorolta be.²² A három fő eredményen kívül fontosnak tartotta megemlíteni, hogy az 1840-es években már pénzbőséget is tapasztalhattak a kortársak, amit Vargha a Pesti Hazai Első Takarékpénztár pénzkihelyezési nehézségei alapján vélt bizonyítotttnak.²³

17 Magyarország pénzügyintézetei, 2–5.

18 Uo. 5.

19 Uo. 6–15.

20 Uo. 12. Az 1802-es panaszra lásd Vargha Gyula: *A magyar hitelügy és hitelintézetek története*. Bp., 1896. 42.

21 Uo. 40.

22 Legalábbis hosszabb távon, mert a kezdeti években még máshogy alakult a pénztár szerepe. Lásd Herzog József: *A m. kir. hitelfőpénztár megszervezése és működése Mária Terézia korában*. I–II. Századok 59 (1925) I. 160–177., II. 264–278.

23 Vargha: *A magyar hitelügy*, 121. Az 1840-es évtized első éveiben tapasztalható befektetési nehézségeket a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank mérlegei alapján Pólya Jakab is megállapította. Pólya Jakab: *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és ötven éves fennállásának története*. Bp., 1892. 85.

Vargha narratívája szerint a felhalmozás leginkább hitelezési és pénzügyi problémát jelentett, hasonlóan a reformkorban megfogalmazott véleményekhez. Nem tért ki arra az ellentmondásra, amelyet Marx tapasztalt. Az elmaradás vagy lassulás szerinte abból fakadt, hogy a történelmi adottságok és események nem tették lehetővé a felhalmozás töretlen folytatódását, amely azonban a fékező erők ellenére némi eredményt mégis fel tudott mutatni.

Ha tőkefelhalmozásról esik szó, megkerülhetetlen Pach Zsigmond Pál, és nem csak azért, mert ő az egyetlen, aki a magyar történészek közül egy egész könyvet szentelt a témának. Az egyetemi katedrát a második világháború után elnyerő történész Mályusz Elemért és Hajnal Istvánt egyaránt hallgatott a bölcsészkaron, de leginkább Domanovszky Sándor óráit látogatta, és tanári szakdolgozatát is hozzá írta – magától értetődően gazdaságtörténetből, *Az Orczy birtokok ipari gazdálkodása a XVIII. század végén* címmel.²⁴ Előbb a Századokban két részben megjelent tanulmánya,²⁵ majd egy rövidebb monográfia,²⁶ végül szintézisként önálló kötete, *Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon*²⁷ megírása során már kifejezetten a polgári átmenethez vezető út foglalkoztatta: „A polgári forradalom ugyanis – többé-kevésbé [sic!] szabad – teret nyit a tőkés termelőviszonyok kibontakozása előtt, tehát csak akkor következhetik be, ha a kapitalizmus előfeltételei a megelőző korszakban valamennyire létrejöttek.”²⁸ Ezek az előfeltételek pedig nem mások, mint a tőkefelhalmozás alkotóelemei. Többes számban, mert Pach meglátása nagyon különbözött Vargháétól abban, hogy nem szűkítette le a folyamatot a pénzfelhalmozásra: legalább annyira fontosnak és elengedhetetlennek tartotta a kisajátítást, azaz a jobbság megfosztását elsődleges termelőeszköztől, a földtől. Elemzésének gondolati támasza, elkötelezett marxistaként *A tőke* szerzője volt, de a korszak uralkodó ideológiája és hatalmi viszonyai miatt persze nem csak rá hivatkozott: Pach vonatkozó tanulmányának első részében a bevezető két oldal összesen tíz hivatkozása közül hat Marxra, kettő azonban már Leninre vonatkozik, könyvének legelső hivatkozása pedig Rákosi Mátyáshoz, míg az utolsók Révai Józsefhez utalnak (bár a kötet legutolsó hivatkozását végül nem Révai, hanem a tőkefelhalmozásnak a kapitalizmus alatti folytatódásáról szóló magyarázat kapta meg). Ezek után semmi meglepetést nem okozhat, hogy Pach számára nemcsak a pénzügyűjtés bizonyult meghatározónak a felhalmozás során, hanem legalább ekkora jelentőséget tulajdonított a bér munkaerőnek és a kizsákmányolás folyamatának is, amely ennek létrejöttéhez kapcsolódott. Az egyre növekvő populációt, a felaprózódó paraszti birtokosokat és ezekkel együtt a zselléresedést állította szembe a birtokosok számára megnyíló

24 Pach Zsigmond Pál tudományos pályájának indulását és kiteljesedését, illetve a tőkefelhalmozásról szóló munkáinak elemzését lásd Kövér György: Kanyarodás keletre, nyitás nyugatra. Pach Zsigmond Pál pályafutása. *Századok* 154 (2020) 1255–1291.

25 Pach Zsigmond Pál: Szempontok az eredeti tőkefelhalmozás vizsgálatához Magyarországon. I–II. *Századok* 82 (1948) I. 19–59., 83 (1949) II. 106–145.

26 Pach Zsigmond Pál: *Az eredeti tőkefelhalmozás gyarmati korlátai Magyarországon 1848 előtt*. Bp., 1950. (A Történettudomány Kérdései 4.)

27 Pach Zsigmond Pál: *Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon*. Bp., 1952.

28 Pach: Szempontok az eredeti tőkefelhalmozás vizsgálatához, I. 19.

piaci lehetőségekkel, a majorságok bővítésével, és ezek a változások nála mind egy irányba mutattak, a tőkefelhalmozás felé.

A kizsákmányolás beemelése a felhalmozásról szóló magyar történeti diskurzusba nem Pach érdeme. Többek között Molnár Erik a *Társadalmi Szemle* lapjain már 1932-ben megtette ezt, amikor a korabeli szakirodalom alapján ismertette a francia parasztság történetét,²⁹ S. Sándor Pál rövid könyvében pedig az angol és francia példák bemutatása után már a magyar jobbágyság helyzetének változását is felskiccelte, igaz, alig néhány oldalon.³⁰ De Pach volt az, aki egyben szemlélte és tárgyalta azt a felhalmozás más elemeivel együtt.

A pénzfelhalmozást, gazdagodást, megtakarítást vizsgálva Pach véleménye egybevág Vargha Gyula indoklásaival, sőt az indoktrináció miatt a narratívája is erőteljesebb: elismerte ugyan, hogy bár voltak ígéretes kezdeményezések, potenciális lehetőségek, de a bécsi udvar Magyarországot gyarmatként kezelő politikája nem tette lehetővé ezek kibontakozását. Majd csak a reformkorban változott meg a széljárás, például a háborús konjunktúra elősegítette a felhalmozást. Közben azonban a feudális viszonyok továbbra is gátolták a kibontakozást, mert a nagybirtok ugyan már piacra termelt, a jobbági rendszer viszont ezt nem tudta követni, a kisajátítás előrehaladásának ellenére sem. Ezen válság gyökere a gyarmati helyzet volt, amit Pach annyira magától értetődőnek tartott, hogy ezt a tézist szinte minden probléma és nehézség magyarázatára *jolly* jokerként használta.³¹

A hitelválságot, hitelhiányt Pach is fontos gátló tényezőnek tartotta, akárcsak Vargha. Bécs bankjegypolitikája, azaz az infláció és devalvációk, valamint az államadósság törlesztése kiszívta a pénzt az országból. Az ennek elhárítására történő kísérletek azonban szerinte nem az új időkkal kompatibilis új rendszer létrehozására törekedtek, hanem ehelyett a régi rendszerhez illeszkedő megoldásokkal próbálkoztak: „[A] gyarmati korlátok miatt elmaradt tőkefelhalmozást próbálják a hitelügy megszervezésével helyettesíteni.”³² A földhitelintézet felállítását Bécs ugyan nem engedélyezte, de a „megszervezés” során születtek meg a takarékpénztárak „jótékonyági intézmények palástjában”³³ – a szűrés Fáy Andráséknak szólt, mert Pach meglátása szerint nem altruizmus mozgatta az alapítókat, hanem pusztán a pénzszerzés. „[A] hitelügyi törekvések csekély eredményének *alapvető, tulajdonképpeni oka az, hogy a hitelhiány problémáját akarták megoldani* – anélkül, hogy a *tőkehiány döntő akadályát, a pénztőke eredeti felhalmozásának gyarmati korlátait érintették volna*. A kapitalista hitelrendszer kialakulása pedig nem *előfeltétele*, hanem *következménye* a tőkefelhalmozás előrehaladásának, illetőleg a kapitalista gazdálkodás előrehaladásának.”³⁴

Pach a témához kapcsolta az örökválságot is, az eddigiekben megismert megközelítésben. Úgy vélte, a földesurak a jobbágyság felszabadításában a tőkehiány enyhítésének

29 Molnár Erik: A paraszt az eredeti tőkefelhalmozás korszakában. I–II. *Társadalmi Szemle* 2 (1932) I. 6–11., II. 69–72.

30 S. Sándor Pál: *A parasztság az eredeti tőkefelhalmozás korszakában*. Bp., 1949. (Tanulj Jobban! Történelem 2.)

31 Pach: *Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon*, 232.

32 Uo. 233.

33 Uo. 236.

34 Uo. 241. [Kiemelések az eredetiben.]

egyik eszközét szándékoztak megtalálni, és annak ellenére készek lettek volna megalkudni a felszabadítással, hogy a hiányzó tőke előteremtésének ezen útja veszélyeztette korábbi gazdasági pozícióikat.

Pach Zsigmond Pál konklúziója, hogy a kisajátítás „1848-ra nagymértékben előrehaladt”, míg a pénztőké felhalmozása „nagy mértékben lefékeződött”.³⁵ A két folyamat nem is egy időben, hanem egymáshoz képest – Nyugat-Európához, a fő mintának tekintett Angliához képest pedig különösen – jelentős megkésettiséggel zajlott le. Alapvetően mind a kisajátítást, mind a tőkegyűjtést csak egy-egy oldalról nézte; az előbbit a hatalom és az erőszak oldaláról, az utóbbit az általa döntőnek ítélt külső akadályok felől. Az már jóval kevesebb hangsúlyt kapott elemzésében, hogy mi minden történt akár a jobbágyok és bérmunkások, akár a tőkefelhalmozók oldalán. A bécsi udvar gyarmatosító politikája mint megkérdőjelezhetetlen igazság szinte előre meghatározta az eredményeket, miközben Marx Angliáról írt elemzésének kaptafájára húzta rá a magyar állapotok elemzését. A monográfiáról írott rövid ismertetőjében Ember Győző fel is vetette, hogy fennállt annak a veszélye, hogy Pach Marx példait citálva túlságosan Anglia-központú szöveget ír, ám mint megállapítja, ezt a csapdát végül sikeresen elkerülte. Azt viszont már Ember sem tudta szó nélkül hagyni, hogy egy ilyen nagy jelentőségű vizsgálathoz, illetve ilyen horderejű következtetések levonásához miért elégedett meg a szerző olyan kevés példa felsorakoztatásával. A recenzens szerint jóval több adatra, ezekhez pedig jóval több kutatásra lett volna szükség.³⁶ Ennél bővebben nem nyilatkozott, de utólag felmérhető, hogy Ember szerint ehhez a vizsgálathoz akkoriban egyáltalán nem állt rendelkezésre elegendő forrásfeldolgozás és alap kutatás, így valójában nem is lehet érdemi eredményre jutni. Talán nem véletlen az angol példázatokra való oldalvágás sem. Hogy ez mennyire nem csak Ember véleménye volt, azt nyomatékosította Makkai László is, aki pár évvel később ugyan ezen ok miatt szúrt oda Pachnak. Hol másutt, mint egy forráskiadás előszavában?³⁷

A Pach-kötet, illetve az arról alkotott vélemények megjelenése után a tőkefelhalmozás témája egy darabig nem volt aktuális. 1973-ban Balázs László publikált egy tanulmányt, de Pach munkája és az arra érkező kritikák után időben és térben egyaránt belátható keretek között, a realitások talaján maradva kizárólag a 19. század első felében, Fejér vármegye határain belül tapasztalható tőkefelhalmozásról írt.³⁸ A kapitalizmus kezdetét Lederer Emma és Eckhart Ferenc nyomán – és hozzátehetjük, Vargha és Pach nyomán is – inkább az 1840-es években, konkrétan az 1840-ben a gyárak alapításáról, a váltótörvényről, a kereskedőkről, a csődeljárásról és a zsidó lakosok jogainak kiterjesztéséről kodifikált „törvénycsomagban” jelölte ki.³⁹ A kereskedelmi tőke szerepének vizsgálata hangsúlyos Balázs munkájában is, de választott léptéke miatt jobban meg tudta ragadni magukat

35 Pach: *Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon*, 249. [Kiemelések az eredetiben.]

36 Ember Győző ismertetője Pach Zsigmond Pál *Az eredeti tőkefelhalmozás* könyvéről. *Századok* 86 (1952) 810–812.

37 I. Rákóczi György *birtokainak gazdasági iratai. 1631–1648*. S. a. r., bev. tan. Makkai László. Bp., 1954.

38 Értelmezése szerint 1848 adta meg a „döntő lökést” a törvények után, míg 1849 és a vereség a lendület megtörését jelentette. Balázs László: *Az ipari és kereskedelmi tőkefelhalmozás a XIX. század első évtizedeiben Fejér megyében*. In: *Fejér Megyei Történeti Évkönyv. 7. Székesfehérvár, 1973*. 91–118.

39 Uo. 91.

a kereskedőket, akiket ő a görögök, rácok, örmények és zsidók között talált meg. Különösen az utóbbiakra figyelt, mert ők lettek a „tőkés gazdálkodás folyamatos kialakítói”. A tőkefelhalmozást helyszínek szerint csoportosította (városok, mezővárosok és uradalmak), de források alapján is felosztotta: pénztőke („bankgazdálkodás” és „uzsoratőke”), mezőgazdasági tőke, kereskedelmi tőke és ipari tőke. Alaposabban megvizsgált házalói és kereskedői pedig hamuzsírral, gyapjúval és árendákkal gyűjtötték a tőkét. Az előzőek alapján figyelemre méltó, hogy a szövegből a gyarmatosítás gúzsba kötő láncai kimaradtak. Mintha Fejér megyében a húsz évvel korábban az egyik leglényegesebb gátoló tényezőnek vélt faktor nem is érezte volna hatását, de még Vargha Gyula valamivel visszafogottabb érvelése, Bécs kizsákmányoló politikájának felemlgetése sem kapott helyet. Erre részben magyarázat lehet az elődöktől eltérő vizsgálati lépték, de így is feltűnő a korábbiakhoz képest, hogy még a vámpolitika sem került megemlítésre.

A kapitalizmus kibontakozásához vezető eredeti tőkefelhalmozás Balázs szerint már valamikor a 18. században megindult, sőt a 16. századi kezdeményekre is felhívta a figyelmet. Ezen kezdeményekre azonban nemcsak a hódoltság hatott lassítóan, hanem az is, hogy akkoriban presztízse kizárólag a földbirtoknak volt, ezért a kereskedelemből meggazdagodók, amint arra lehetőségük nyílt, a befektetéseiket igyekeztek birtokokba fordítani. Mintha a Vargha Gyula által „ösztön”-nek nevezett tulajdonság tért volna vissza ennél a pontnál, csak Balázs László, ellentétben Varghával, elsősorban az uradalmi forrásokra támaszkodva, részletesen ki is fejtette, mire is gondolt:

„Az uradalmak számára a manufaktúrák felállítása nem volt fontos. Egynek tekintették ezt a sok mezőgazdasági kísérlet között, amelyekkel a században minden uradalom kísérletezett, sikere vagy kudarca nem érintette mélyebben a gazdasági életet. Pedig az ipari fejlődés motorja a gazdasági kényszer.”⁴⁰

„A zsidóság társadalmilag szintén elnyomva, megtűrten, de gazdaságilag előnyösebb helyzetben élt, mint a magyar jobbágyság. Sok nehézségek közepette lesz kapitalista szellemiségű, vállalkozó kereskedő, s ipari üzem tulajdonosa. Alkalmas rá, mert nyelveket tud – a német nyelvet az iskolában anyanyelvként tanulják a héber mellett, – ezért sokszor magasabban áll műveltség dolgában, simulékonyabb is a magyarnál, akit – a függetlenségi harcok miatt – nyakasnak ismernek. Gazdaságilag előnyösebb helyzetben van a városok polgárságánál a XVIII. századtól kezdve. A polgárságot a céhek szabályai sok dologban megkötötték, és így egymás fölé nem emelkedhettek. A zsidóság feszülő ambíciójával, kereskedelmi összeköttetéseivel, – mint áruval ellátó nagykereskedő, mint vevőkörrel rendelkező kiskereskedő – kisebb-nagyobb tőkével elindul hódító útjára, amikor a kapuk feltárulnak előtte.”⁴¹

„Kapitalista szellemű”, „simulékonyabb”, „feszülő ambíciójú”: az idézetből kiemelt sajátosságok Max Weber hatására utalnak, és a tanulmány irodalomjegyzékében valóban

⁴⁰ Balázs: Az ipari és kereskedelmi tőkefelhalmozás, 95.

⁴¹ Uo. 110.

ott szerepel a német tudós *Wirtschaftsgeschichte* című munkája, no meg Werner Sombart *Der moderne Kapitalismus*a is. Hiányzik viszont Marx és a kisajátítás, valamint a gyarmatosítás „svájci bicskája”. Mindezek Weber szerepeltetésével együtt arra utalnak, hogy Pach tőkefelhalmozásról alkotott képe két évtized alatt némiképp átrajzolódott, és nem csak a hangsúlyokat tekintve.

Szekfű Gyula tanítványa, Mérei Gyula hosszú utat tett meg, amíg a dualizmusbeli pártprogramok politikatörténetétől – amelyeket az 1930-as évek első felében kutatott – eljutott odáig, hogy az 1970-es évek végén ő írhatta meg a „tízkötetesbe” A tőkefelhalmozás lehetőségei és a kereskedelmi tőke című alfejezetet.⁴² Mérei az 1940-es évek végén fordult a társadalom- és gazdaságtörténet felé, és a dualizmus korszakát is ekkoriban cserélte fel az 1790–1848 közötti időszakra, amelyet ő megszakítás nélküli reformkornak tartott.⁴³ A későbbiekben visszatalált ugyan a politikatörténethez is, de tudományos érdeklődésének századközepi irányváltására minden bizonnyal hatottak a Bécsben abszolválta gazdaságtörténeti tanulmányok, akárcsak az a több mint tíz év, amelyet 1938–1948 között a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamaránál töltött. Témaváltása mindenesetre annyira jól sikerült, hogy a *Magyarország történetének* V. kötetét már ő szerkeszthette, ő írta meg a *Magyarország gazdasága (1790–1848)* című fejezet jelentős részét, és azon belül a már említett alfejezetet teljes egészében ő jegyezte.

Pachhoz képest visszább lépett, de nem is Vargha vagy Balázs megoldásaival kísérletezett; mindegyik elődjénél jóval óvatosabban nyúlt a felhalmozás kérdéséhez. Megkerülni ő sem akarta, és talán a korszak domináns ideológiája miatt nem is nagyon lehetett – bár az elvárások egészen mások voltak akkor már, mint 1950 körül –, de egyértelműen állást foglalni sem szeretett volna. Ő is összeállíthatott volna egy lajstromot a hátráltató eseményekről és tényezőkről, ez azonban, miután azt már többen is megtették, önmagában nem lett volna újdonság. Ezért egy listát készített azzal a céllal, hogy a jövőben remélhetőleg megvalósuló vizsgálódásokat orientálja. Összesen nyolc kutatandó témakört vetett fel a mezőgazdaságtól a földbérleteken át a kereskedelemig, mindegyiket részletesen taglalva ugyan, de mégis inkább kedvcsinálóként: abban a reményben, hogy ezen területek majdani érdemi feltárása közelebb viheti a történetírást a tőkefelhalmozás pontosabb feltárásához.

Először is a földbirtokosok szerepének alaposabb vizsgálatára hívta fel a figyelmet. Olyan altémákat jelölt meg, mint a birtokjavítás és -fejlesztés, a fajtaváltások, ipari üzemek létesítése, illetve földvásárlás és zálog, valamint a kölcsönök célja és felhasználása alapján a produktív és improduktív beruházások elkülönítése. Úgy gondolta, hogy a mezőgazdaságban biztosan volt némi felhalmozás, és a fentiek alapján ez ki is lenne mutatható, bár ez „csupán logikai úton nyerhető feltételezés” a vonatkozó kutatások hiányában.⁴⁴

42 Mérei Gyula: A tőkefelhalmozás lehetőségei és a kereskedelmi tőke. In: *Magyarország története*. I–VIII/1–2. Főszerk. Pach Zsigmond Pál et al. Bp., 1976–1989. V/1. 309–315.

43 Hogy ez mennyire nem egyértelmű, ahhoz lásd Miskolczy Ambrus: Egy történészvita anatómiája. 1790–1830/1848. Folytonosság vagy megszakítottság? (Avagy „Mit üzent Kossuth Lajos?”) *Aetas* 20 (2005) 1–2. sz. 160–212.

44 Mérei: A tőkefelhalmozás, 309.

A második, az örökváltság témája, már Pachnál is feltűnt. Ha volt felhalmozás, akkor annak praktikus felhasználása lehetett (volna) akár a jobbágyok, akár a falvak vagy mezővárosok számára a megváltás kifizetése. Szentes, Sárospatak és Békéscsaba példája alapján jutott arra a következtetésre, hogy ezen a téren is bizonyára végbemehetett valamilyen mértékű felhalmozás.⁴⁵

Szemben az eddigiekkel, Mérei harmadik témájáról, a kereskedelmi tőkéről lényegesen több forrást lehet megszólaltatni, bár a végeredmény ezek esetében sem egyértelmű: „[A] kereskedelmi tőkefelhalmozás arányai sem határozhatók meg pontosan, nemhogy számszerű összege.”⁴⁶ A kereskedelemről származó tőkefelhalmozást ugyanakkor különböző „öszöntzők” segíthették. Például a hadiszállítás, amely különösen háborús időkben a felduzzasztott hadseregek mérete miatt nagy tőkebefektetést igénylő üzletág volt, de a befektetés mégiscsak szép vagyonokat fialt.

Hasonló „öszöntző” lehetett a már mások által is felemlített kontinentális zárlat és az annak hatására felértékelődő magyar közvetítő szerep a gyarmati és keleti áruk távolsági kereskedelmében. Ide, tehát a pozitívumok közé sorolta Mérei az inflációs időkben vagy a pénzügyi válságok idején az ércpénzzel lebonyolított financiai manővereket is, például Sina Simon 1840 körüli árfolyamnyereségeit. „Öszöntző” lehetett az állampapírokkal folytatott tőzsdei játék vagy magasabb árakra várakozva a különböző termények eladásának visszatartása, illetve az akár városi, akár földesúri regáléjogok bérlete. Vezetetett felhalmozáshoz az is, hogy „Az 1820-as évek óta a hitel- és kölcsönügyletek miatt sok kereskedő vonta ki tőkéjét a kereskedelemről, s gyakran fogyasztási célokat szolgáló, de minden esetben személyi hitelek nyújtására fordította, az átlagosnál magasabb kamatlábbal vagy váltóleszámlítási ügyletekben forgatta tőkéjét”.⁴⁷

Az új, másoknál nem látott témák közé tartozik a külföldi cégek vagy kereskedők magyarországi megbízottjainak, illetve a felvásárlásokat bonyolítók, ügynöki feladatokat végzők jutaléka, amely Mérei szerint 2-3% is lehetett, ez pedig már elvezethetett némi tőkemegtakarításhoz. A távolsági kereskedelem hozadéka lecsapódott a közvetítőknél is, ezért közülük kerülhettek ki „az új típusú, a nagy tömegű távolsági forgalomra szánt áruval kereskedő polgári elemek”.⁴⁸ Kiemelte Győrt, ahol 1828-ban 175 kereskedőt számoltak össze, 1846-ban már 272-t. Igaz, közülük a legtöbben többnyire nem csak egy ágazatban üzemeltek, inkább sokféle termékkel próbálkoztak, ami Mérei szerint a szerényebb tőke-

45 Mérei: A tőkefelhalmozás, 310. Más eredményre jutott az örökváltsággal kapcsolatban Varga János két évtizeddel később: a helytartótanácsához felkerült szerződésekben nyolc évet és 111 esetet áttanulmányozva arra jutott, hogy a megváltási eredmények siralmasak, részben azért, mert nincs elég megtakarítása a településeknek, részben mert nincs elég likvid tőke az országban, azaz hitelhez sem juthattak, hogy abból váltsák meg magukat. Varga János: Az engedőleges örökváltság mérlege. In: *Gazdaságtörténet - Könyvtártörténet. Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára*. Bp., 2001. (Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kötetek 1) 457-466. [Eredeti megjelenése: *Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis. Történettudomány*. 10/B (1985) 21-28.]

46 Mérei: A tőkefelhalmozás, 310.

47 Uo. 311.

48 Uo. 312.

erőt bizonyítja.⁴⁹ Annak ellenére is, hogy a terménykereskedelem szerinte átlagosan 40%-os hozamot biztosított, ami mesés profitráta volt a törvény által szabályozott, maximum 6%-os kamatot fialó pénzkölcsönzéshez képest.⁵⁰ Pesten a különböző szakmák gyakorlásának elnyeréséhez lefizetendő pénzek alapján a kereskedők összes tőkéjét 6 millió forintra becsülte,⁵¹ míg összvagyonukat az 1812-es országos *subsidium* nyomán 18 millióra taksálta – szemben a korabeli császárváros 250 milliójával.

A kevésbé központi területeken, mint Erdély és Horvátország, szintén talált arra utaló jeleket, hogy a tőkefelhalmozás „mindenütt szerény mértékben, de folyamatban volt”.⁵² A bécsi, pesti és brassói kereskedők tőkeereje közötti nagy különbségek azonban nemcsak a birodalomban lévő másodlagos szerepre vagy valamifajta megkésettiségre vezethetők vissza, hanem a feudális kiváltságok rendszerére is. Leginkább ez fogta vissza a fejlesztéseket – vélte Mérei. Mindez együtt a pénztőkével rendelkezőket inkább ingatlanvásárlásra, illetve „magas kamatozású személyi kölcsönüzletek megkötésére csábította”.⁵³

Nem szerepel nála sem a kisajátítás vagy kizsákmányolás: a felhalmozás kérdése jobbra a gyűjtögetésről szól, a vagyon felhalmozásának lehetőségeiről. Ahogyan nem kerül szóba a gyarmati kérdés sem – helyette külön fejezetben esett szó a birodalom gazdaságpolitikájáról, jóval részletesebben és árnyaltabban bemutatva a korábbiaknál, sőt Mérei Gyula még a Magyarországot érintő vámszabályozásokat 1824 után enyhítő változtatásokra is rámutatott.

A problémacsokor összeállításán túl sejtéseket és hipotéziseket Mérei is megfogalmazott. Vargha és Pach véleményéhez képest nála inkább a másik irányba billen a mérleg nyelve:

„A Magyarországon, Horvátországban és Erdélyben 1790 és 1848 között végbement tőkefelhalmozás – az ilyen irányú kutatások elmaradottsága miatt – számszerűen még arányaiban sem mérhető. Csupán áttételesen és egyedi példák segítségével lehet arra következtetni, hogy volt bizonyos mértékű tőkefelhalmozás. Így azután legfőleg az e téren megtett út iránya, állomásai, a tőkefelhalmozás egyes bizonyítható forrásai jelezhetőek.”⁵⁴

49 Ennek lehet magyarázata az, hogy igyekeztek szétteríteni a csupán egyetlen üzleti tevékenységből fakadó kockázatot, de Fernand Braudel szerint a 19. századig „még nincs olyan terület, ami elég fejlett lenne ahhoz, hogy teljes mértékben lekösse a nagykereskedőt”, így tőkéjét és vállalkozói ambícióit kénytelen több ágazatban kipróbálni. Ezen szempont alapján a földbirtoklás csábítása nemcsak presztízis, illetve beilleszkedési kísérlet, hanem gazdasági szükségszerűség is lehet. Fernand Braudel: *A kapitalizmus dinamikája*. Bp., 2008. (Mérleg) 69–70.

50 Mérei: *A tőkefelhalmozás*, 313.

51 Uo. 314. A nagykereskedői jog elnyeréséhez kellett a legnagyobb összeget, 30 000 forintot befizetni, ami megerősíti, hogy a terménykereskedelem valóban látványosan jövedelmezhetett. A szatócsoknak példáulul elegendő volt 2000 forintot fizetniük a saját jogukért.

52 Uo. 316.

53 Uo.

54 Uo. 309.

A problémafelsoroló megoldás egy összefoglaló kiadványban sajátosnak, vagy legalábbis szokatlannak tekinthető, ám kétségkívül nagyon kreatív. Sőt, a kérdés összetettségét, illetve az említett kutatási hiányokat tekintve, különösen a korábbi kísérletek fényében akár józan belátásnak is lehet nevezni.

Mérei listája nem ösztönzött újabb kutatásokat. 1980 után az 1848 előtti korszak tőkefelhalmozásának kérdése már nem inspirálta a kutatókat, más témák kerültek fókuszba a gazdaságtörténet-íráson belül. A következőkben mégis felvetek néhány szempontot két kisebb témával kapcsolatban, amelyek reményeim szerint kiegészítik az eddigi felvetéseket.

A tőkefelhalmozással foglalkozó szerzők legtöbbszörének az egyik, rendre visszatérő résztémája a hitelezés volt. Vargha Gyula az 1840-es éveket tárgyalva a parlagon heverő tőkékről írt a banki tőkekihelyezés problémáit látván, Pach Zsigmond Pál a régi hitelrendszer megújításának visszasságairól értekezett, Mérei Gyula pedig úgy találta, hogy a pénzkölcsönzés a 6%-os kamatok miatt megérte, mert bár a hozama nem vetekedhet a terménykereskedők hasznával, de a kereskedelmi tevékenységek kockázata a kölcsönkihelyezésnél jóval magasabb lehetett.⁵⁵ Az biztos, hogy a protoindusztriális korszak hitelezése egészen más keretek között zajlott, mint a bankokon keresztül lebonyolított. A rendi világ szegmentáltsága és sokszínűsége, a „kis körök” ebben a rendszerben is visszatükröződtek.⁵⁶

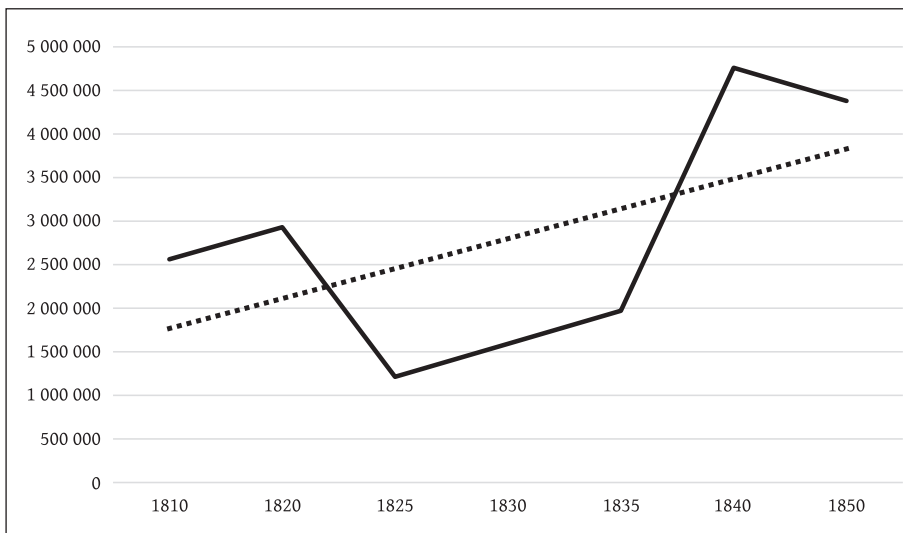
Ezen a fragmentáltságon igyekezett változtatni, legalábbis az átláthatóság és következmények tekintetében a vármegyei és városi betáblázások 18. században meghonosított intézménye. Idővel, a 19. század első felére az adósságok jogbiztosító bejegyeztetése egyre elterjedtebb gyakorlattá vált. A 1. és 2. ábrán Pest városa és Pest-Pilis-Solt megye összesített, konvencióos forintban megadott betáblázott kölcsöneinek értéke látható a század első feléből.

Ha minden egyes év nem is szerepel a grafikonokon, de az emelkedő trendvonalak alapján a vizsgált évtizedekben a betáblázott összegek értéke növekvő tendenciát mutat. A növekedés azonban egyáltalán nem töretlen. Az 1820-as évek közepén Pesten jelentősen visszaesett a növekedés, míg Pest megyében stagnált, és pár éves késéssel, az évtized végére mutatkozott meg a nagyobb méretű csökkenés. Az 1840-es évek elejére mindkét hely jelentős, a krízis előtti jóval meghaladó méretű összesített hitelállományt produkált, hogy aztán 1848–1850-re újabb esés következzen be.

A grafikonok alapján a kölcsönzések Mérei által észlelt népszerűsége akár igazolhatónak is tűnik. A hitelrendszer Pachnál szereplő átalakítása pedig még látványosabban megmutatkozik 1840-et követően, miután abban az évben végre törvénybe iktatták a régóta várt váltótörvényt. A bejegyzett kölcsönök összegének meglődulása lehet annak a bizonyítéka, hogy új pénzek áramlottak be a hitelezés körforgásába, vagy még inkább az

55 Ennél a pontnál újfent érdemes felhívni a figyelmet Varga János örökvltságról szóló tanulmányának korábban idézett konklúziójára.

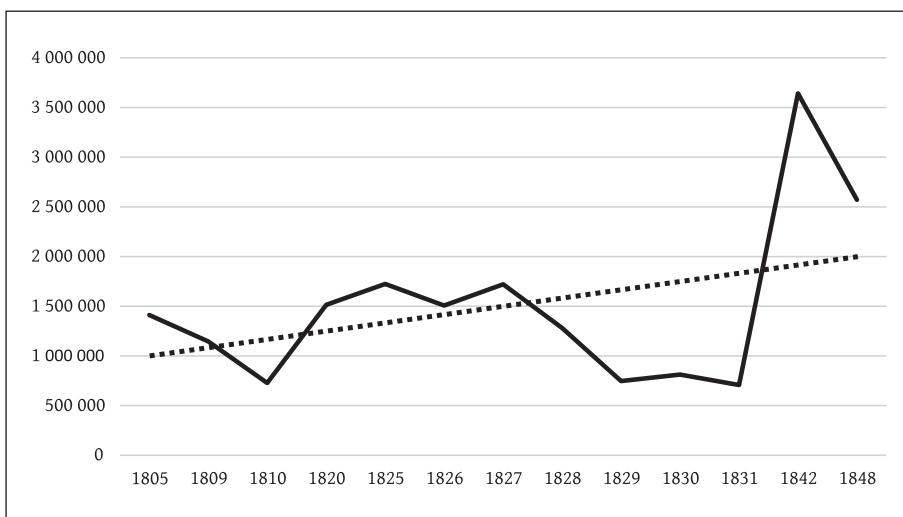
56 Más megfogalmazásban: „jól ismert, hogy milyen rugalmas, lokális, térbelileg és szociálisan fragmentált hitelrendszerek léteztek már a reformkort megelőzően”. Kövér György: Folytonosság és megszakítottság a magyar banktörténetben. In: uő: *A Pesti City öröksége. Banktörténeti tanulmányok*. Bp., 2012. (Várostarténeti Tanulmányok 12) 20. A téma legújabb áttekintéséhez lásd Szijártó M. István: Hitelviszonyok Magyarországon a kései rendiség idején, 1700–1848. *Történelmi Szemle* 64 (2022) 641–744.

1. ábra. Pest város betáblázásainak összege éves bontásban, konvenció forintban, 1810–1850.

Forrás: Bácskai Vera: Hitelviszonyok Pesten és Budán a 19. század első felében.

Aetas 25 (2010) 2. sz. 19–44.

2. ábra. Pest-Pilis-Solt vármegye betáblázásainak összege éves bontásban, konvenció forintban,

1805–1848. Forrás: Magyar Nemzeti Levéltár Pest Vármegyei Levéltára. IV.3.a.4.

Betáblázási mutatók 1805–1855. [Összeáll. Somorjai Szabolcs.]

amúgy is jelen lévő tőke forgása gyorsulhatott fel, esetleg a korábban is forgó összegek „kifehéredtek”, vagyis esetünkben az adminisztráció látókörébe kerültek, mert a felek az új törvény következményeként vitás ügyeiket az illetékes váltótörvényszékek előtt belátható időn belül rendezhették.

A két helyről származó adatsorok alapján az előzőekben megfogalmazott fenntartásokkal megkockáztatható az a kijelentés, hogy a 19. század első felében észrevehetően, az 1840-es évekre pedig számottevően több pénz keringett a gazdaság hitelezési szektorában. Ezen pénzek jelenléte pedig megerősíti azt a koncepciót, hogy a felhalmozás mértéke Jánossy akkumulációs elképzelésének megfelelően akár növekedhetett is, és ezt támasztják alá a pozsonyi kutatások is.⁵⁷ Fogadjuk el tehát, hogy rendelkezésre áll a tőke, vagy legalábbis több mutató alapján arra lehet következtetni, hogy nem teljesen pénztelen az ország, ami amúgy is elég hihetetlen lenne. Ezek után azonban logikusan következik az a kérdés, hogy vajon mekkora összegre lenne szükség ahhoz, hogy az megnyissa a kapitalizmus kapuit? Vagy, egy másik irányból közelítve a kérdéshez: miért nem használják fel ezeket a pénzeket, miért nem lesz belőlük tőke? A korábban idézett történetek több választ adtak erre a kérdésre. Szóba került a rendi törvények visszahúzó hatása (Méreai), a támogató törvények, mint például a váltótörvény és az általános bizalom (hitel) hiánya (Vargha), a gyarmati környezet (Pach). A felhalmozás önmagában nem elegendő, megfelelő intézményi háttér is kell hozzá. A megtakarított pénzeket valamilyen módon el is kell juttatni azokhoz, akik tőkévé változtatták, azaz be is fektették a tőkét. Ehhez viszont allokációra van szükség, tehát az intézményrendszernek készen kell állnia a pénzek összegyűjtésére és megfelelő biztosítékok mellett újbóli kihelyezésére. Ezt a feladatot a bankrendszer látja el – ha van. A betáblázott összegek viszont nem egy pénzügyintézet mérlegében szerepeltek, hanem egy jogbiztosító lajstromban. Ezekből lehetett tájékozódni, az adós fizetéseképtelensége esetén biztosíthattak némi előnyt, de kumulálni és nagyobb összegekben kihelyezni őket nem lehetett, ennek a rendszernek ugyanis nem ez volt a feladata. Ha voltak is felhalmozott tőkéik, azok csak nagy tranzakciós költséggel juthattak el a befektetésig, ami már eleve megdrágított minden ilyen próbálkozást. A felhalmozáshoz tehát koncentráció is szükséges. Nem elég, hogy országosan vagy akár regionálisan legyen elegendő megtakarítás, az is szükséges, hogy az allokáció is megfelelő legyen, képes legyen becsatornázni a tőkéket a beruházásokba (és ehhez az is szükséges, hogy legyenek beruházási lehetőségek) – hiszen a harisnyában tárolt pénz önmagában még nem tőke. Ahogy arra több mint öt évtizeddel ezelőtt David Landes is felhívta a figyelmet: „[A] tőke mozgása, áramlása (*flow of capital*) az, ami számít, nem pedig a tőkeállomány nagysága (*stock of capital*). Ennyit hát az eredeti felhalmozás kérdéséről.”⁵⁸

57 A közelmúltból megerősíti ezt Gaucsík István más területeken folytatott kutatása is. Gaucsík István: Pénzügyi szolgáltatók és a hitelezés formái Pozsonyban a 18. század végén és a 19. század elején. In: *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv*. 2019. *Uradalom – vállalat*. Főszerk. Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka. Bp., 2019. 175–191.

58 David Landes: *Az elszabadult Prométheusz. Technológiai változások és ipari fejlődés Nyugat-Európában 1750-től napjainkig*. [Ford. Köbli József – Valentiny Pál – Berend Zsuzsa.] Bp., 1986. (Társadalomtudományi Könyvtár) 116–117. [Kiemelések az eredetiben.]

Mi azonban ne vessük el az eredeti felhalmozás kérdését, inkább nézzünk meg egy másik problémakört. Egy rendszernek nemcsak az intézmények, hanem az emberek is tevőleges és alakító elemei. Ahol az ismertetett történeti munkákban szóba került az „ösztön” vagy a „mentalitás”, ott arról volt szó, hogy a kapitalista vállalkozói „szellemet”, amely a vállalkozókban munkálkodik, a legtöbb kutató érzékelte, csak definiálása ütközött nehézségekbe. Weber úgy próbálta ezt a definíciós problémát megoldani, hogy a vállalkozói mentalitást összekapcsolta egy felekezeti attitűddel, de még nála sem vált kizárólagossá ez a magyarázat.

Egy másik megközelítés megint csak a közgazdaságtan területéről érkezett. Korábban esett szó Joseph Schumpeter osztrák közgazdásznak a tőkefelhalmozást is megcélzó bírálatáról, a statikus körforgások helyett valamilyen dinamikus megközelítés kereséséről. Meg is találta. Elképzelése szerint három összetevő kell a kapitalizmus beindításához. Először is az innovációk vagy új kombinációk létrehozása, korábban nem létező üzleti formák és megoldások megteremtése, másodjára eme innovációk megvalósításához szükséges hitel elérhetősége és annak felhasználása, felhasználhatósága, végül pedig az, aki mindezt dinamizálja, a vállalkozó. Utóbbi rendelkezik mindazon, például pszichológiai adottságokkal, amelyek szükségesek a hagyományos rutinból való kilépéshez, a megszokott keretek átlépéséhez, és aki mindezt a sikeres üzlet reményében végzi. Szükséges hozzá a megfelelő kontextus is, amelynek hiányát a gátló tényezőkkel magyarázta Schumpeter. Ilyen lehet a gazdasági és üzleti környezet bizonytalansága, a vállalkozó saját vonakodása, vagyis a saját szubjektív okok, végül pedig a külvilág ellenállása a vállalkozó erőfeszítéseivel szemben.

A rendiség világában ez a fajta vállalkozói attitűd kevésbé szembeszökő, mindazonáltal Bácskai Vera egész könyvet szentelt az úttörőknek,⁵⁹ ahogy Kövér György is kiemelten foglalkozott az átmenet szereplőivel,⁶⁰ míg legújabban Halmos Károly és Tamás Máté kutatásait lehet említeni e téren.⁶¹ Ezek a vállalkozók már az átmeneti, a rendiségből a kapitalizmusba áttűnő világban kötötték meg üzleteiket, közben azonban igyekeztek a még érvényes rendszerben elfogadott normákhoz és intézményekhez is igazodni, beilleszkedni a rendi keretekbe – hiszen valójában még annak a feudális társadalomnak voltak a gyermekei.

Akadtak azonban más típusú vállalkozók is, akik épp ellenkezőleg, nem kívülről törekedtek befelé, hanem belülről, a rendiség oldaláról próbáltak vállalkozóként is fellépni. Szakály Orsolya Vay Miklósról írt monográfiájának már a címe is ezt a sajátos szerepet hangsúlyozta.⁶² Vay báró, aki angliai útjáról Adam Smith bőrkötéses *Vizsgálódásával* tért vissza, és annyira lelkesedett a műért, hogy le is akarta fordítani, több vállalkozásba is

59 Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai*. Bp., 1989. (Mikrotörténelem.)

60 Pl. Kövér György: A pesti kereskedő-bankár „ezüstkora” 1847–1873. In: *A Pesti City öröksége*, 111–172.

61 Pl. Halmos Károly – Tamás Máté: A hadsereg, a kereskedő és a szerződés: a hadseregelátás intézményi működése a 19. század eleji Habsburg Monarchiában. In: *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv. 2022. Területi egyenlőtlenség – intézményi változás*. Főszerk. Kövér György et al. Bp., 2022. 273–316.; Tamás Máté: *Zsidó kereskedők és nyomok. Az üzlet mikrotörténete a 19. század eleji Habsburg Monarchiában*. Bp., 2023. [Doktori disszertáció.]

62 Szakály Orsolya: *Egy vállalkozó főnemes. Vay Miklós báró (1756–1824)*. Bp., 2003.

belevágott. Egy időben borkereskedelemmel próbálkozott, az 1780-as években egy fonó-szabadalom beadása után a birodalomban az első között közösen létesített Batthyány Kázmérral gépesített pamutvállalkozást, az 1800-as években pedig a salétromban látta meg a kiaknázható üzleti potenciált. Míg a pamutgyártás túl drágának bizonyult, és Batthyány halála után Vay be is zárta a gyárat, addig a salétromkitermelés – amelyhez, lévén katonai felhasználású nyersanyag, a báró a kapcsolatai révén Béctől szerzett külön engedélyt – jelentős hasznot hajtott, annak ellenére is, hogy a háború alatt nem állt rendelkezésre elegendő munkaerő, a nyersanyag kevésnek, a konkurencia túl erősnek bizonyult, illetve a napóleoni háborúk konjunktúráját megtörő infláció és devalváció sem használta a firmának.⁶³

Vállalkozásai alapján Vay megfeleltethető a vállalkozó schumpeteri ideális karakterének, akinek nem csak a haszon lebegett a szeme előtt: Szakály felvetése szerint Vay és Batthyány azért sem iparkodott versenyképessé formálni a közös fabrikájukat, mert „elképzelhető, hogy a főnemesek egy idő után érdeklődésüket veszítették, más vállalkozásba fogtak. Anyagi kényszer – a polgári vállalkozók többségével ellentétben – nem nehezedett rájuk.”⁶⁴ Ha ez igaz, akkor a beruházás célja nemcsak a pénzszerzés, a vagyon gyarapítása volt, hanem a kihívás, a megújítás is.

Egy másik vállalkozó szellemű nemesember, Fejérváry Gábor (1780–1851) talán még sikeresebben menedzselte üzleti ügyeit. 1817-ben báró Brudern József oldalán betársult a vörösvágási opálbányák kincstári bérletébe és üzemeltetésébe, és hosszú évtizedeken át sikerült a kitermelést, csiszolást és értékesítést nyereségesen működtetnie még azt követően is, hogy az ötletgazda Brudern az 1820-as években kiszállt a vállalkozásból. Helyette csatlakozott Michael Lazar Biedermann, aki bécsi vésnöki és ékszerészi karrierjét idővel a gyapjúkereskedelemben szerzett érdekeltségekkel is kibővítette, így széles körű kereskedelmi tapasztalatait tudta kamatoztatni az opálüzletben is. Az összesen nagyjából harminc éven át tartó bányabérlet mellett Fejérváry egyedüli tulajdonosként vezette szőlőbirtokát, annak bortermelését és -kereskedését, tokaji birtokáról exportált Amszterdamba, Bécsbe, Berlinbe, Milánóba és Lengyelországba. A külföldi értékesítésben több ügynök is a keze alá dolgozott: a bor- és az opálterjesztésben egyaránt. Nekik nemcsak az exportban, hanem az importban is tevékeny szerepük volt. Fejérváry vállalkozásainak célja ugyanis egy antik görög és római műkincsgyűjtemény összeállításához szükséges pénzügyi háttér megteremtése volt. A műkincspiac felméréséhez és megismeréséhez szüksége volt a strómanok helyi kapcsolataira, a műtárgyvásárlásokhoz pedig szüksége volt arra a pénzre, amit vállalkozásai biztosítottak számára, és amely vállalkozások termékeit ügynökei útján értékesítette. Egy ilyen hálózat felállítása és működtetése után talán nem is annyira meglepő, hogy Fejérváry adójegyzékében az 1850-es években már az a szó szerepelt, hogy magánzó.⁶⁵

63 Szakály: *Egy vállalkozó főnemes*, 187–211. Ha hinni lehet Kiss Imre főinspektornak, Vay a devalvációból is megpróbált jól kijönni, mert a cég régebbi tartozásait az új értékmérőkre számolta át, és így próbálta az adósságait is devalváltni. Uo. 211.

64 Uo. 173.

65 Fejérváry vállalkozásaihoz lásd Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár. An. Lit. 1553., uo. Fol. Germ. 1272. Rechnungsbuch 1844–1850., uo. Fol. Germ. 1273., uo. Fol. Germ. 1467. Rechnungsbuch 1827–1835., uo. Quart.

A két világ, a rendi kereteken kívülről érkező terménykereskedők és kereskedő-ban-károk, illetve a nemesi vállalkozók jól megfértek egymás mellett. Ugyan sem Vay, sem Fejérváry nem biztos, hogy megfeleltethető a weberi ethoszt valló kapitalistának, de úgy tűnik, Schumpeter vállalkozói szellemének megtestesítői annál inkább lehettek. Kérdéses persze, hogy mennyire járultak hozzá a felhalmozáshoz. De mennyire járultak hozzá azok a kereskedők, akiknek vagyona elolvadt a francia háborúkat követő inflációban, vagy akik idővel csődbe mentek?

Az eredeti tőkefelhalmozás, legalábbis a narratívája, az áttekintés alapján nemcsak egyes számban értelmezhető: a magyar történészek több változattal is dolgoztak, amelyek bár sokban hasonlítottak egymásra, a különbségek is markánsak. A tudomány logikájából következik, hogy az árnyalatok, sőt a színek, amikkel megfestik a képet, rendre módosulnak. Ha a folyamatosságra helyezzük a hangsúlyt, a lassú építkezésre, akkor abba akár mindegyik variáció beleférhet: a felhalmozás, a kisajátítás, a normák és intézmények átalakulása és még a vállalkozói szellem is.

CONTENTS

CAPITAL ACCUMULATION IN HUNGARY DURING THE LATE ESTATE SYSTEM, 1700–1848

István Szijártó M. Capital Accumulation and the Squirrels. Introductory Remarks	183
Szabolcs Somorjai Historical Metamorphoses of Original Capital Accumulations	189
László Schramek Could the Military Become a Market Factor in the First Half of the 18 th Century in Hungary?	209
János Nagy The Economic Ideas of the Hungarian Orders and the Government, as Exemplified by the Proceedings of the Diet of 1764–1765 and the Committee on Commerce Sent out in 1791	221

STUDIES

Miklós Fóti Demographic Changes and Migrations in Bács and Bodrog Counties in the 16 th Century	241
László Dávid Törő Austrian–Hungarian Intellectual History Discourses and Lessons Learned. Dagobert Frey and Endre Angyal	283

E számunk szerzői

Fóti Miklós, tudományos segédmunkatárs, HUN–REN BTK TTI, Turkológiai osztály ● Nagy János, főlevéltáros, Budapest Főváros Levéltára, I. Iratőrző főosztály ● Schramek László, igazgató, főlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Pest Vármegyei Levéltára ● Somorjai Szabolcs, főlevéltáros, Budapest Főváros Levéltára, IV. Iratőrző főosztály ● Szijártó M. István, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történeti Intézet, Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék ● Törő László Dávid, történész, posztdoktori kutató

(HUN–REN BTK TTI = HUN–REN [Magyar Kutatási Hálózat] Bölcsészettudományi Kutató-központ Történettudományi Intézet)

Az egyes számok megvásárolhatóak, illetve megrendelhetőek:

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., B épület 4.44-es iroda

Telefon: +36-1-224-6700/4624, 4626-os mellék

E-mail: bardi.erzsebet@abtk.hu, terjesztes@abtk.hu

Penna Bölcsész Könyvesbolt

(hétköznapokon, 13 és 17 óra között)

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Telefon: +36-30-203-1769

E-mail: info@pennakonyvesbolt.hu

A folyóirat teljes évfolyama előfizethető bármely
hírlapkézbesítő postahivatalnál.

**HUN
REN**

**BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET**

Ára: 1800 Ft

Előfizetőknek: 1000 Ft

